

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

BƏNÖVŞƏ NİYAZ QIZI HACIYEVA

MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ FELİ BİRLƏŞMƏLƏR

5710.01– Türk dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

Dissertasiya AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Türk filologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Rüfət Əsrəf oğlu Rüstəmov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponətlər: **İsmayıl Babəş oğlu Kazımov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Əsgər Qədir oğlu Quliyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: **Bakı Slavyan Universitetinin**
Türkologiya kafedrası

Müdəfiə 09 04 2013-cü il saat _____ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdəfiəsini keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

D.01.141 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. İstər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkologiyada əsas sözü, yəni tabeedicı sözü fellərlə ifadə olunan söz birləşmələrinə feli birləşmə deyilir. Feli birləşmələri ismi birləşmələrdən fərqləndirən əsas cəhət də elə bundan ibarətdir. Digər qohum türk dillərində olduğu kimi, müasir türk dilində də feli birləşmələr felin təsriflənməyən formaları ilə (feli sifət, feli bağlama və məsdər) sıx bağlıdır. Məlumdur ki, felin təsriflənməyən formaları adı altında felə daxil olan, öz-özlüyündə heç bir predikativlik bildirməyən söz qrupları nəzərdə tutulur. Tabeedicı komponentinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasından asılı olaraq feli birləşmələr üç qrupa — adyektiv, adverbial və substantiv birləşmələrə ayrılır. Bu birləşmələr təkcə əsas tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə deyil, həm də cümlədə daşdıqları sintaktik funksiyaya görə də bir-birindən fərqlənirlər. Belə ki, adyektiv birləşmələr cümlədə təyin, adverbial birləşmələr zərflik, substantiv birləşmələr isə mübtədə və tamamlıq vəzifələrində işlənilir.

Müasir türk dilindəki feli birləşmələr digər söz birləşmələri ilə (ismi birləşmələr, say birləşmələri, zərf birləşmələri) müqayisədə daha geniş yayılmışlar. Bu tip birləşmələr dildə çox işlənmələri, zəngin mənə və forma variantlarına malik olmaları ilə müasir türk dilinin sintaktik quruluşunda xüsusi yer tutur. Feli birləşmələrin belə rəngarəng olması onu təşkil edən komponentlərin çox müxtəlif münasibətlər ifadə edə bilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Başqa sözlə desək, feli birləşmələrdə iş, hal, hərəkətlə onların müxtəlif mənaları arasında sintaktik əlaqələr fonunda özünü göstərən leksik-semantik və leksik-qrammatik münasibətlər ifadə edilir.

Türkoloji dilçilikdə feli birləşmələr ismi birləşmələrlə müqayisədə daha gec tədqiq olunmağa başlamışdır. Feli birləşmələrlə bağlı bir sıra tədqiqat əsərlərinin yazılmasına baxmayaraq, bu birləşmələr ən az öyrənilmiş söz birləşməsi növü kimi qalmaqdadır¹. Bəzi türk dillərində

¹ Абдуллаев А. Глагольные словосочетания в современном узбекском языке, АҚД, Самарканд: 1959; Аблоков А. Словосочетания, образованные способом управления в казахском языке, АДД, Алма-Ата: 1987; Джапаров А. Грамматическая структура словосочетания в современном киргизском литературном языке, АҚД, М.: 1955; Закиев М.З. Словосочетание // Современный татарский литературный язык. Синтаксис, М.: Наука, 1971, с. 79-128; Сайрамбаев Т. Структурно-семантические типы сложных словосочетаний в современном казахском языке, АДД, Алма-Ата: 1982; Турсунов А. Глагольные словосочетания в киргизском языке, АДД, Алма-Ата: 1991; Сергалиев М.С. Синонимика глагольных словосочетаний в современном казахском языке, АҚД,

(Altay, noqay, qaraçay-balkar və s.) söz birləşmələrinin xüsusi növü kimi bu məsələyə heç toxunulmamışdır.

Müasir türk dilinə dair yazılmış əsərlərdə bu problemə baxışlar bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Tədqiqatçıların bir qismi feli birləşmələri, xüsusən də ikinci komponenti feli bağlamalarla formalaşan feli birləşmələri söz birləşməsi deyil, budaq cümlə hesab edir¹. Qeyd edək ki, təkcə türk dilinə dair deyil, eləcə də digər türk dillərinə aid yazılmış əsərlərdə bu mülahizə müdafiə olunur². Tədqiqatçıların digər qismi isə feli birləşmələri budaq cümlə hesab etmir və onların predikativlik bildirdiyini inkar edirlər³. Biz də bu fikrin tərəfdarıyıq və hesab edirik ki, ikinci komponenti felin afinit formaları ilə formalaşan birləşmələri cümlə deyil, söz birləşməsi hesab etmək lazımdır.

Müasir türk dilinə dair yazılmış əsərlərdə söz birləşməsi, o cümlədən də feli birləşmələr çox zəif tədqiq olunmuşdur. Başqa sözlə desək, həmin əsərlərdə bu problemə bir-iki səhifə həsr edilmiş və bununla da kifayətlənilmişdir. Müasir türk ədəbi dilindəki feli birləşmələr heç vaxt ayrıca tədqiqat obyektinə olmamışdır. Məhz bu baxımdan feli birləşmələrin tədqiqi öz aktuallığını saxlayır. Tədqiqat mövzusunun aktuallığını şərtləndirən cəhət də elə budur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işi yazılarkən qarşıya bir sıra vəzifələr qoyulmuş və məqsədə çatmaq üçün həmin vəzifələr yerinə yetirilmişdir. Həmin vəzifələr aşağıdakılardır:

- müasir türk ədəbi dilindəki feli birləşmələri təsvir etmək;
- müasir türk ədəbi dilindəki feli birləşmələrin struktur tiplərini müəyyənləşdirmək;

Алма-Ата: 1967; Тикеев Д.С. Структурные типы словосочетаний в современном башкирском языке, АКД, Уфа: 1974 və b.

¹ Hatiboğlu V. Türkçenin Sözdizimi, Ankara: 1972, s. 124; Gencan T.N. Dil Bilgisi, İstanbul: 1971, s. 221; Dizdaroğlu H. Tümcə Bilgisi, Ankara: 1976, s. 114; Banguoğlu T. Türkçenin Grameri, Ankara: 1990, s. 101 və b.

² Юлдашев А.А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках, М.: Наука, 1977, стр. 161-177; Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков, М.: Наука, 1973, стр. 124; Покровская Л.А. Синтаксис гагаузского языка в сравнительном освещении, М.: Наука, 1978, стр. 67; Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков, М., 1962 və b.

³ Ergin M. Türk Dilbilgisi, İstanbul, 1987, s.195; Güneş S. Türk Dil Bilgisi, İzmir: 1995, s. 361-363; Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, Bakı: 1974, 15-50; Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л.: 1956, стр. 210; Баскаков А.Н. Словосочетания в современном турецком языке, М.: Наука, 1974, стр. 36.

- müasir türk ədəbi dilindəki feli birləşmələrin semantik tiplərini müəyyənləşdirmək;
- müasir türk ədəbi dilində feli birləşmələri əmələ gətirən komponentlər arasında qrammatik əlaqə növlərini müəyyənləşdirmək;
- müasir türk ədəbi dilindəki feli birləşmələrin ayrı-ayrı struktur tiplərinin işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək və hansı struktur tiplərin müasir türk ədəbi dilinin sintaktik quruluşunda önəmli yerə malik olduğunu ortaya çıxarmaq;

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat işinin obyektı müasir türk ədəbi dilidir.

Keçən əsrin 20-30-cu illərindən formalaşan müasir türk ədəbi dilinin bütün üslublarını əhatə edə bilmək üçün türk dilinə dair çeşidli mənbələrdən istifadə olunmuşdur. Məlumdur ki, dilin bədii üslubu digər üslublarla müqayisədə tədqiqat üçün daha çox material verir. Buna görə də dissertasiyada bədii əsərlərdən daha çox istifadə olunmuşdur. Həm nəzm (O.Vəli, İ.Sadri, Y.Özburun), həm də nəsrə (Ö.Seyfettin, Y.Kemal, H.E.Adivar, O.Pamuk, O.Atay, V.Türkali, E.Şafak, Ü.Bolat, P.Safa, R.Çamuroğlu, O.Şirin və b.) yazılmış bu əsərlər keçən əsrin 20-30-cu illərindən ta bu günə qədərki türk dilini özündə əks etdirir. Dissertasiya işində türk dilinin elmi (Ə.Ərcilasun, Y.Kalafat, B.Şimşir, G.Dinç və b.) və publisist üslubu (Radikal, Cümhuriyyət, Vatan, Zaman, Sabah və digər qəzetlər) da ehtiva olunur.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqat işinin predmeti müasir türk ədəbi dilindəki feli birləşmələrdir. Əsas hissəsi, tabeədar komponenti felin afinit formaları ilə ifadə olunan birləşmələrə feli birləşmələr deyilir. Məhz bu cəhətə görə də feli birləşmələr ismi birləşmələrdən fərqlənir. Müasir türk ədəbi dilində feli birləşmələrin əmələ gəlməsi felin təsriflənməyən formaları ilə – feli sifət, feli bağlama və məsdər – bağlıdır. Belə birləşmələrdə fel həmişə şərh olunan hissə, birləşmənin müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olan digər tərəfi isə izah edən, aydınlaşdıran hissə kimi çıxış edir.

Feli birləşmələrdə müxtəliflik və rəngarəngliyin yaranmasında feli birləşmənin hər iki komponentini əmələ gətirən sözlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə desək, bütün nitq hissələrinin az və ya çox dərəcədə feli birləşmələrin birinci komponenti kimi işlənməsi feli birləşmələrin forma və məzmunca zənginləşməsinə, onun çeşidli struktur-semantik variantlarının törəməsinə təkan verir. Lakin bununla bərabər, feli birləşmənin əsas komponenti feldir və feli birləşmənin yaranmasında əsas rol da o oynayır. Məhz felin köməyi ilə feli birləşmələr belə geniş əhatə dairəsinə malik olur.

Əsas sözü feli bağlama, feli sifət və məsdərlə ifadə olunan feli birləşmələrin hərəsinin özünəməxsus forması, yaranma üsulu, istifadə momentləri, əlaqə formaları və s. vardır. Bunların hər biri cümlədə bir-birindən fərqlənən münasibətlər ifadə edir, müxtəlif mövqelərə malik olur,

başqa sözlərlə bir-birindən fərqli şəkildə əlaqə saxlayır. Lakin bu birləşmələr daxili mənalar cəhətindən demək olar ki, bir-birindən fərqlənir, bu cəhətdən bir sıra ümumi cəhətlər onları birləşdirir. Daxili forma və mənanın müəyyənləşdirilməsində birinci növbədə xarici forması deyil, onun daxili xüsusiyyətləri (qrammatik və leksik semantikasısı) və ondan asılı olan sözlərin forması əsas rol oynayır.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiya işi yazılarkən işin xarakterindən asılı olaraq daha çox təsviri metoda üstünlük verilmiş, müasir türk ədəbi dilindəki feli birləşmələrin struktur-semantik tipləri bu metodun tətbiq olunması ilə təsvir edilmişdir. Geniş elmi təhlil və ümumiləşdirmə tələb olunan hallarda isə tarixi-müqayisəli metodun prinsipləri tətbiq olunur. Məlum olduğu kimi, tarixi-müqayisəli metod dili öyrənməyin müxtəlif üsullarının bütöv kompleksidir¹.

Tədqiqatın yeniliyi. Dissertasiya işində araşdırma nəticəsində bir sıra yeniliklər əldə olunmuşdur ki, onları aşağıdakı şəkildə formulə etmək olar:

1. Müasir türk ədəbi dilindəki feli birləşmələr ilk dəfə olaraq xüsusi şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

2. Müasir türk ədəbi dilində işlənən feli birləşmələr ilk dəfə olaraq tam şəkildə araşdırmaya cəlb edilmiş, feli birləşmələrin bütün struktur və semantik tipləri müəyyənləşdirilmişdir.

3. Müasir türk ədəbi dilində işlənən feli birləşmələrin ayrı-ayrı struktur-semantik tiplərinin işlənmə tezliyi müəyyənləşdirilmişdir.

4. Hər iki komponenti feli bağlamalarla ifadə olunan feli birləşmələrin müasir türk ədəbi dilinin sintaktik quruluşundakı yeri aydınlaşdırılmışdır və s.

Araşdırmanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi müəyyən nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Araşdırma nəticəsində əldə olunan nəticələr təkcə türk dilçiliyində deyil, eləcə də türkologiyada kök salmış bir çox müddəalara yenidən baxmağı və yeni ümumiləşdirmələr aparmağı şərtləndirir. Xüsusən, feli birləşmələrin təsnifi və strukturu ilə bağlı məsələlərə yeni baxış və irəli sürülən mülahizələr dissertasiya işinin təkcə praktik deyil, həm də nəzəri əhəmiyyət kəsb etdiyini aydın şəkildə göstərir. Tədqiqat işində müasir türk dilindəki feli birləşmələr ətraflı tədqiq olunduğundan dissertasiya işi sonrakı tədqiqatlar üçün baza rolunu oynaya bilər.

¹ Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания, М.: Наука, 1977, стр. 6-66; Серебrenников Б.А. Методы лингвогенетических исследований. //Общее языкознание. Методы лингвистических исследований, М.: Наука, 1973, с. 34-118.

Dissertasiya işinin materialları və araşdırma nəticəsində əldə olunan nəticələr müasir türk ədəbi dilinə, eləcə də türkologiyaya dair yazılacaq əsərlərdə, həmçinin ali məktəblərdə türk dili və türkologiya kurslarının tədrisi zamanı istifadə edilə bilər. Tərcümə prosesində mürəkkəb cümlələrin feli birləşmələrin köməyi ilə sadələşdirilmiş cümlələr şəklində verilməsində zəngin material kimi dəyərləndirilə bilər. Bütün bunlar isə dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyətlə yanaşı həm də praktik əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA-nın akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünashıq İnstitutunun türk filologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Monoqrafik tədqiqatın əsas məzmunu və nəzəri müddəaları müəllifin ölkəmizdə və xaricdə çap edilən 16 elmi məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş elmi ədəbiyyatın və mənbələrin siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiqatın obyektı, predmeti, metodu, mənbələri, dissertasiyanın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, əsərin əsas nəticələrinin aprobasiyası, dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir. I fəsil “**Müasir türk ədəbi dilində “ad+fel” tipli feli birləşmələr**” adlanır. Müasir türk ədəbi dilində işlənən feli birləşmələrin növlərindən biri “ad+fel” tipli söz birləşmələridir. Bu tip birləşmələrin əsas cəhəti odur ki, birləşmənin birinci tərəfi (yəni tabe tərəfi) isim, sifət, say və əvəzliliklə, ikinci tərəfi (yəni tabe edən tərəfi) isə felin təsriflənməyən formaları — məsdər, feli sifət və feli bağlamalarla ifadə olunur. “Ad+fel” tipli feli birləşmələrin digər feli birləşmələrlə müqayisədə daha geniş işləkliyə malik olduğunu nəzərə alaraq Y.M.Seyidov yazır: “Əgər birinci tərəflərin nitq hissələri ilə ifadəsini nəzərə alsaq, burada “ad+fel”, “fel+fel” və “zərf+fel” formaları üzrə qruplaşdırmalar aparmaq lazım gəlir. Lakin söz birləşmələri təlimində “fel+fel” və “zərf+fel” formaları xüsusi olaraq diqqəti cəlb etmir; “ad+fel” forması isə bu cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malik olub həm forma variantlarının, həm də məna növlərinin çoxluğuna görə feli birləşmələrin əsasında dayanır, ona görə də feli birləşmələr daha çox bu əsasda öyrənilir və bu aspektdə təsnif edilir”¹.

Müasir türk ədəbi dilində işlənən feli birləşmələrin komponentlərinin

¹ Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, s. 249-250.

ifadə vasitələrinin araşdırılması göstərir ki, bu dildə “ad+fel” tipli birləşmələrin 12 struktur tipi mövcuddur. Bu struktur tiplər içərisində “isim+feli bağlama”, “isim+feli sifət”, “isim+məsdər”, “əvəzlik+feli bağlama”, “əvəzlik+feli sifət”, “əvəzlik+məsdər” tipləri daha çox işlənir. “Sifət+feli bağlama”, “sifət+feli sifət”, “sifət+məsdər”, “say+feli bağlama”, “say+feli sifət”, “say+məsdər” sxeminə uyğun düzələn birləşmələr isə daha seyrək müşahidə olunur.

Adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn feli birləşmələrdə birinci tərəf mütləq substantiv xüsusiyyətə malik olmalıdır. Bu növ birləşmələrdə birinci komponent kimi çıxış edən sözlər ismin bu və ya digər halında duraraq çeşidli münasibətlər ifadə edir. Adlarla fellərdən əmələ gələn feli birləşmələrin mahiyyətini, onların struktur-semantik variantlarını müəyyənləşdirmək üçün bu cəhətə fikir vermək və bu əsasda onları təsnif etmək lazım gəlir. Bu baxımdan adlarla fellərdən əmələ gələn feli birləşmələri aşağıdakı kimi qruplaşdıraraq nəzərdən keçirmək daha əhəmiyyətlidir: 1. Adlıq hallı feli birləşmələr; 2. Təsirlik hallı feli birləşmələr; 3. Yönlük hallı feli birləşmələr; 4. Yerlik hallı feli birləşmələr; 5. Çıxışlıq hallı feli birləşmələr.

Müasir türk ədəbi dilində “ad+fel” tipli feli birləşmələrin geniş yayılmış növlərindən biri adlıq hallı feli birləşmələrdir. Z.Nəbiyeva qeyd edir ki, türk sistemli dillərin feli birləşmələrini ayıran əsas cəhətlərdən biri həmin birləşmələrdə ismin adlıq halında olan sözlərin iştirak edə bilməsidir¹.

Müasir türk ədəbi dilindəki feli birləşmələrin araşdırılması göstərir ki, bu dildə ikinci tərəfi feli sifətlərlə ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələr ikinci tərəfi feli bağlama və məsdərlə ifadə olunan feli birləşmələrlə müqayisədə daha intensiv işlənir. İkinci komponenti məsdərlə formalaşan adlıq hallı feli birləşmələr çox az işlənir. Əsas tərəfi feli bağlamalarla ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələr isə işlənmə tezliyi baxımından bu iki qütb arasındadır. Müasir türk ədəbi dilində ismin adlıq halındakı sözlərlə əlaqə yaradaraq qeyri-predikativ feli birləşmə yarada bilən feli bağlamaları bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Məsələ ondadır ki, müasir türk dilindəki feli bağlamaların heç də hamısı adlıq hallı feli birləşmə yarada bilmir. Bu baxımdan müasir türk ədəbi dilindəki feli bağlamaları iki qrupa ayırmaq lazım gəlir: 1. Adlıq hallı feli birləşmə əmələ gətirən feli bağlamalar; 2. Adlıq hallı feli birləşmə əmələ gətirə bilməyən feli bağlamalar. Birinci qrupa *-mca⁴*, *-ken*, *-iken*, *-dikça⁴*, *-diğımda...*, *-alı²*, *-madan²*, *-a²*, *-ar²*, *ır⁴*, *-maz²* şəkilçiləri ilə əmələ gələn feli bağlamaları daxil etmək olar. Bu feli bağlamalar adlıq hallı feli birləşmələrin yaranmasında xüsusi rol oynayır. Lakin bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, adlıq hallı feli birləşmə əmələ gətirmək baxımından bu feli

¹ Nəbiyeva Z. Azərbaycan dilində adlıq hallı feli birləşmələr, Bakı: 2006, s. 9-14.

bağlama formalarının hamısı eyni xüsusiyyətə malik deyil. Bu feli bağlama formalarının bəzisinin (məsələn, *-dığmda...*, *-ken*, *-iken* şəkilçili feli bağlamalar) əmələ gətirdiyi adlıq hallı feli birləşmələr daha müstəqil olur. Onlar cümlədə işləndikləri kimi, cümlədən kənarında da müstəqil söz birləşməsi kimi işlənə bilər və heç bir uyğunsuzluğa səbəb olmur. Bunlardan fərqli olaraq *-alı²*, *-madan²*, *-a²*, *-ar²*, *ır⁴*, *-maz²* şəkilçiləri ilə formalaşan feli bağlamaların yaratdığı adlıq hallı feli birləşmələr isə əsasən cümlə daxilində fəaliyyət göstərir. Çünki belə feli birləşmələr zəif formalaşmış olur.

Müasir türk ədəbi dilindəki bəzi feli bağlamalar adlıq hallı feli birləşmələr əmələ gətirə bilmir. *-ıp⁴* və *-arak²* şəkilçiləri ilə formalaşan feli bağlamalar belə səciyyəyə malikdir. Bu feli bağlamalar cümlə daxilində adlıq haldakı sözlə əlaqədə olsalar da, adlıq hallı feli birləşmə yarada bilmirlər. Müq. et *Sesler burulup gönüllər durulduğu zaman // Yanık Yemen türküleri çıkardığı zaman bağrından, emmim* (Sadri, 64); *Hem nerden bileceksin somalazda // Her saniye boğulup, her dakika ölmeyi* (Özburun, 27); *Kapı açılarak elinde bir şeylerle Esmâ çıktı balkona, oturdu* (Türkali, 101).

Bu nümunələrdəki *sesler burulup, saniye boğulup, kapı açılarak* birləşmələrinə daxil olan sözlər bir-biri ilə müəyyən əlaqədə olsalar da, həmin birləşmələri adlıq hallı feli birləşmə hesab etmək olmaz.

Bura qədər söylədiklərimizi ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, müasir türk ədəbi dilində ismin adlıq hallı ilə feli bağlamaların birləşməsindən əmələ gələn feli söz birləşmələri geniş dairədə işlənir. Lakin bütün feli bağlama formaları deyil, yalnız onların müəyyən qismi adlıq hallı feli birləşmələrin əmələ gəlməsində iştirak edir.

Müasir türk ədəbi dilində ikinci komponenti feli sifətlərlə formalaşan adlıq hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfi kimi daha çox *-an²* və *-dığım...* şəkilçili feli sifətlər çıxış edir. Digər şəkilçilərlə (*-acak²*, *-miş⁴*, *-ar²*) formalaşan feli sifətlər adlıq hallı feli birləşmənin ikinci komponenti kimi seyrək müşahidə olunur. Lakin bütünlükdə adlıq hallı feli birləşmələrin yaranmasında müxtəlif feli sifət formalarının iştirak etdiyini söyləmək olar.

Müasir türk ədəbi dilində adlıq hallı feli birləşmələrin bir qrupunu da ikinci komponenti məsdərlərlə formalaşan feli birləşmələr təşkil edir. Belə birləşmələrdə məsdərlə ifadə olunan ikinci komponent adlıq halda olan sözlə əlaqəyə girir. Qeyd edək ki, müasir türk ədəbi dilində ikinci komponenti məsdərlə ifadə olunmuş adlıq hallı feli birləşmələrə az təsadüf olunur.

“Ad+fel” tipli feli birləşmələrin bir qrupunu da təsirlik hallı feli birləşmələr təşkil edir. Bu tip birləşmələrin birinci komponenti təsirlik halda olan hər hansı bir sözlə, ikinci komponenti isə felin təsirlənməyən formaları ilə — feli sifət, feli bağlama və məsdər ilə ifadə olunur. Təsirlik hallı feli birləşmələrin məzmununu ümumi mənada obyektə, həmin obyekt üzərində

icra edilən, həmin obyektə təsiri keçən hal və hərəkət təşkil edir. Bu tip feli birləşmələrin müəyyən qrupunu ikinci komponenti feli bağlamalarla ifadə olunan feli birləşmələr təşkil edir.

Təsirlik hallı feli birləşmələrin müəyyən qrupunu ikinci komponenti feli bağlamalarla ifadə olunan feli birləşmələr təşkil edir. Birləşmənin ikinci komponenti kimi işlənən $-ip^4$, $-arak^2$, $-madan^2$, $-inca^4$, $-ken$, $-iken$, $-dikça^4$, $-diğımda...$, $-ar^2$, $-ır^4$, $-maz^2$, $-alı^2$, $-a^2$ şəkilçili feli bağlamalar birinci komponent kimi işlənən adları, əsasən, isim və əvəzlilikləri özünə tabe edərək feli birləşmə əmələ gətirir. Müq. et: *Daha uyanmadı komşular //Gazetelerini açıp bakmadılar daha* (Sadri, 40); *Oğlunuz bu suçları işlemeden evvel görüəcəktiniz onunla...* (Bolat, 115); *Arabadan inip üst katta ışık görünce sevindi* (Türkali, 103); *Kadehini masaya burakırken deminki gülümsemeyle kazandığı ıstıyı yitirmiş gibiydi Esmə'nin yüzü* (Türkali, 108-109); *Bütün bu düşünceler, beynini birer kurt gibi kemirdikçe kemiriyor.* (Bolat, 142) və s.

Müasir türk ədəbi dilində təsirlik hallı feli birləşmələrin müəyyən qrupunu əsas (tabeədici) komponenti $-an^2$, $-acak^2$, $-mış$, $-diğım...$, $-ar^2$, $-ır^4$, $-maz^2$ şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunan birləşmələr təşkil edir. Müq. et: *Kaya bey kendisine zarf getiren kişiden şüphelenmiş ve sorguya çekmişti* (Bolat, 242); *Yine aşıklar kuşku götürmez derecede çoğunluktaydılar, ama bu kez beraberlerinde... getirmeye başlamışdılar* (Çamuroğlu, 50); *Ortaklık kuracağım erkekle tartışırım onu, dedi* (Türkali, 116); *Bizi görmemiş gibi uzakta duruyordu* (Adıvar, 24) və s.

Müasir türk ədəbi dilində təsirlik hallı feli birləşmələrin müəyyən qrupunu əsas (tabeədici) komponenti məsdərlərlə ifadə olunan birləşmələr təşkil edir. Belə birləşmələrdə məsdərlər birləşmənin birinci komponenti kimi işlənən təsirlik hallı sözləri özünə tabe edərək təsirlik hallı feli birləşmə əmələ gətirir. Müq. et: *Seni unutmamak için şaşkın // İnanmamak için ölümüne inanıyoruz* (Sadri, 20); *Aslında çoluk çocuğuna ekmek parası kazanmak uğuruna burada hizmetcilik eden kadıncağız, gördüğü ve yaşadığı iyrenç manzaralardan nefret ediyordu* (Bolat, 125); *Hatice hanım bu tablonun rezilliğini görmemek için hemen gözlerini kapadı* (Ö.Seyfettin, 156) və s.

Müasir türk ədəbi dilində adlarla fellərdən əmələ gələn birləşmələrin bir qrupunu da yönlük hallı feli birləşmələr təşkil edir. Belə feli birləşmələrin birinci komponenti yönlük halda olan sözlərlə, ikinci komponenti isə felin təsriflənməyən formaları — feli bağlama, feli sifət və məsdərlərlə ifadə olunur. Azərbaycan dilindəki feli birləşmələri tədqiq edən Y.M.Seyidov qeyd edir ki, bu tip birləşmələrdə həm birinci, həm də ikinci tərəfin geniş sözlər şəbəkəsini əhatə

ədə bilməsi, hər iki tərəfdə çox müxtəlif mənalara malik sözlərin iştirakı yönük hallı feli birləşmələrdə çox rəngarəng mənə əlaqələri yaradır¹. Müasir türk ədəbi dilində işlənən adlıq və təsirlik hallı feli birləşmələrlə müqayisədə yönük hallı birləşmələr az işlənir. İkinci bir tərəfdən yönük hallı feli birləşmələrin struktur-semantik tipləri də çox deyil. Lakin yerlik və çıxışlıq hallı feli birləşmələrlə müqayisədə yönük hallı feli birləşmələr daha çox işlənir və daha çox struktur-semantik variantlara malikdir.

Yönük hallı feli birləşmələrin bir qrupunda əsas tərəf, yəni tabeədici tərəf kimi *-arak², -madan², -ınca⁴, ip⁴, -dığça⁴, alı², -ken, -iken, -dığım⁴, -a, -ar², -ır⁴, -maz²* şəkilçili feli bağlamalar çıxış edir. Müq. et: *Sirtını duvara vererek yan yana inmeyi denedi* (Safa, 5); *Hiç oralı olmadan // Kendime yakıştırmadan // Alnıma yazmadan seviyorum* (Sadri, 35); *Mayıs başlarında Tebriiz'e vardıklarında saraya gitmedi* (Çamuroğlu, 52); *Ben mektebe geleli bir defa ya toplandıq, ya toplanmadıq* (Safa, 63) və s.

Müasir türk ədəbi dilində yönük hallı feli birləşmələrin müəyyən qrupunda ikinci komponent kimi *-an², -acak², -dığım, -mış⁴, -ar², -ır⁴* şəkilçili feli sifətlər çıxış edir. Burada tabeədici tərəf olan feli sifətlər adları yönük halda idarə edərək yönük hallı feli birləşmələrin yaranmasına səbəb olur: Müq. et: *Kabına sığmayan delişmenliğin // Yıkıp gidecek, vurup devirecek* (Sadri, 15); *Babasının yüzüne bakacak cesareti gösteremiyordu* (Bolat, 132); *Hatırıma deęen bir dostum olsun bari // Yakasına yapıştığım karanlığa kafa tutarken* (Sadri, 32); ... kimi *tabakalara özene bezene dizilmiş, kek ve pastalardan bir lokma alıp, gerisini çöpe gönderiyordu* (Bolat, 123-124). *İçkiye benzer bir şey mi var, // Bir şey mi var ki havada // Deli eder insanı, sarhoş eder?* (Veli, 134) və s.

-an² və *-dik⁴* şəkilçisi ilə düzələn feli sifətlər müasir türk ədəbi dilində kifayət qədər çox işlənir. Müasir türk ədəbi dilində *-dik⁴* şəkilçili feli sifətlər müasir Azərbaycan dilindəki uyğun formalardan müəyyən qədər fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan dilində *-dik⁴* şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisiz işlənə bilmədiyi halda, müasir türk dilində, M.Erginin də qeyd etdiyi kimi, bu şəkilçi həm mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birlikdə, həm də onlarsız işlənə bilir.² Müq. et: *Bu başıboş genc gurubu, kendi büyüklerinden gördüğü eğlence tarzında akla hayala gelmedik oyunlar çıkartıyorlar* (Bolat, 19); *Başa gelmedik iş olmaz demişler...* (Bolat, 141) və s.

Müasir türk ədəbi dilində işlənən yönük hallı feli birləşmələrin müəyyən qismi məsdərlərin iştirakı ilə düzəlir. Müq. et: ... *Naci bir ara*

¹ Seyidov Y. Gös. əsəri, s. 322.

² Ergin M. Gös. əsəri, s. 335-336.

içindeki duyularını arkadaşına anlatmak istedi (Bolat, 14); Necati mektebe gitmek için yolda Orhan'dan ayrıldı (Safa, 19) və s.

Müasir türk ədəbi dilində işlənən yönlük hallı feli birləşmələrin araşdırılması göstərir ki, bu tip feli birləşmələrdə ikinci tərəf rolunda çıxış edən feli bağlama, feli sifət və məsdərlər həm təsirsiz, həm də təsirli ola bilər. Tabeedici üzv rolunda çıxış edən ikinci tərəf təsirsiz fellə ifadə olunduqda tərəflər arasındakı mənə əlaqələri daha bariz şəkildə nəzərə çarpır. Türk dilində ikinci komponenti təsirsiz fellərlə ifadə olunan yönlük hallı feli birləşmələr ikinci komponenti təsirli fellərlə ifadə olunan yönlük hallı feli birləşmələrlə müqayisədə aşkar üstünlüyə malikdir.

“Ad+fel” tipli feli birləşmələrin müəyyən qrupunu yerlik hallı feli birləşmələr təşkil edir. Müasir türk ədəbi dilindəki yerlik hallı feli birləşmələr bir o qədər də zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərə malik deyil. Bununla bərabər, bu dildəki yerlik hallı feli birləşmələr onlara məxsus olan spesifik əlamətlərlə digər feli birləşmələrdən fərqlənir. Bu tip birləşmələrin birinci komponenti ikinci komponent vasitəsilə ifadə olunan hərəkətin baş verdiyi məkanı bildirir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi ismin yerlik halında olur və bu ümumi formal xüsusiyyət onu başqa feli birləşmələrdən fərqləndirir. Yerlik hallı feli birləşmənin ikinci komponenti semantik mənsubiyyətdən və leksik mənasından asılı olmayaraq bütün fellərlə ifadə oluna bilər. Yerlik hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasındakı idarə əlaqəsi digər feli birləşmələrdən kifayət qədər fərqlənir və ən zəif idarə hesab oluna bilər.

Yerlik hallı feli birləşmələrin bir qrupunda birləşmənin əsas tərəfi kimi feli bağlamalar çıxış edir. Müasir türk ədəbi dilindəki feli bağlama formalarının hamısı yerlik hallı feli bağlama yaratmada fəal iştirak etmir. Bu, birləşməni əmələ gətirən komponentlərin semantikasi ilə sıx bağlıdır. Yəni yerlik hallı feli birləşmə əmələ gətirmək baxımından feli bağlama formalarını iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa yerlik hallı feli birləşmələrin formalaşmasında fəal iştirak edən $-ip^4$, $-ken$, $-iken$, $-arak^2$, $-ınca^4$, $-madan^2$, $-dığmda...$ şəkilçili feli bağlamaları aid olunur. İkinci qrupa isə yerlik hallı feli birləşmələrin əmələ gəlməsində fəal olmayan feli bağlama formaları daxildir. Buraya $-a^2$, $-alı^2$, $-dikça^4$, $-ar^2$, $-ır^4$, $-maz^2$ şəkilçiləri ilə formalaşan feli bağlamalar daxildir. Müq. et: *Bu ezanı ilk duyduğunda, ayakta çivilenip kalmış ve sonuna kadar dinlemişti* (Bolat, 38); *Onlar müdüriyyət odasının kapısında kaybolunca Orhan'ın gözlerinin önüne Vedia'nın... yatağındakı hali geldi* (Safa, 21); *Koridorda yürürken kollarını havaya kaldırdı* (Atay, 26) və s.

Yerlik hallı feli birləşmələrin başqa bir qrupunda birləşmənin əsas tərəfi kimi $-an^2$, $-acak^2$, $-mış^4$, $-dığım...$, $-ar^2$, $-ır^4$, $-maz^2$ şəkilçili feli sifətlər çıxış edir. *Hava kuru olduğu üçün arka bahçede oynayan çocukların sesini duyunca hemen geriye dönmüştü* (Safa, 28); Çalışmanızda

kullanabileceğiniz bir öge, bir gereç gibi bakmayın bana lütfen! (Türkali, 130); *O boşlukta görünmez bir mesafede kırılıveren buruklaşan bakışları* (Şirin, 194) və s.

Yerlik hallı feli birləşmələrin müəyyən qismində isə birinci komponent yerlik halda olan sözlərlə, ikinci komponent isə məsdərlərlə ifadə olunur. Müq. et: *Filmde oynamak gibi //Kaybolmak unutulmak gibi //Vurulmak, en ufak olmak gibi seviyorum* (Sadri, 35) və s.

Müasir türk ədəbi dilindəki yerlik hallı feli birləşmələr arasında, əsasən, üç mənə əlaqəsi — məkan, zaman və obyekt — özünü göstərir. Bunlardan obyekt əlaqəsi semantika baxımından məkan əlaqəsinə çox yaxındır və ondan törəmə hesab oluna bilər. Müasir türk ədəbi dilindəki yerlik hallı feli birləşmələrdə zaman semantikasi da xüsusi yer tutur və məkan semantikasından asılı olmayan bir əlamət kimi fəaliyyət göstərir. Lakin maraqlıdır ki, qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrinin dilindəki yerlik hallı feli birləşmələrdə zaman semantikasi özünü göstərmir. Məsələn, “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində feli birləşmələri tədqiq edən S.Ə.Abdinova bu abidənin dilində yerlik hallı feli birləşmələrin zaman semantikasi ifadə edə bilmədiyini göstərir.¹ Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, müasir türk ədəbi dilindəki yerlik hallı feli birləşmələrdə zaman semantikasi bu dilin sonrakı inkişafı zamanı meydana çıxmışdır.

Müasir türk ədəbi dilində “ad+fel” tipli feli birləşmələrin müəyyən qismini çıxışlıq hallı feli birləşmələr təşkil edir. Yönlük və yerlik hallı feli birləşmələrdə olduğu kimi, çıxışlıq hallı feli birləşmələrin ikinci komponenti həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə ifadə oluna bilər.

Müasir türk ədəbi dilində çıxışlıq hallı feli birləşmələrin müəyyən qrupunda tabeedicə tərəf kimi $-ip^4$, $-ken$, $-iken$, $-arak^2$, $-ınca^4$, $-madan^2$, $-dığım^4$..., $-a^2$, $-dıkça^4$, $-ar^2$, $-ır^4$, $-maz^2$ şəkilçili feli bağlamalar çıxış edir. Müq. et: *Turgut'a döndü yaşlı gözlerinden utanmadan* (Atay, 105); *Naci, hapisten çıktığında, epey moral depolamıştı* (Bolat, 228) və s. Müasir türk ədəbi dilində $-ken$, $-iken$ şəkilçisinin köməyi ilə formalaşan feli bağlamalar, eləcə də uyğun çıxışlıq hallı feli birləşmələr kifayət qədər çox işlənir. $-ken$ feli bağlama şəkilçisindən bəhs edən R.Rüstəmov qeyd edir ki, bu şəkilçi keçmiş zamandan başqa bütün digər zamanlarla işlənərək feli bağlama yaradır².

Müasir türk ədəbi dilindəki çıxışlıq hallı feli birləşmələrdə birləşmənin ikinci komponenti kimi $-an^2$, $-acak^2$, $-mıış^4$, $-dığım^4$..., $-ar^2$, $-ır^4$, $-maz^2$

¹ Abdinova S.Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində feli birləşmələr, NDA, Bakı: 2002, s. 13.

² Rüstəmov R. Türk dilinin morfologiyası, Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2007, s.150.

şəkilçili feli sifətlər çıxış edir. Müq. et: *Dağdan gelen haberci, duy sesimi* (Özburun, 34); *Ortak tanıdıklarımız varmış Almanya'dan* (Turkali, 3) və s.

Müasir türk ədəbi dilində çıxışlıq hallı feli birləşmələrin müəyyən qrupunu ikinci komponenti məsdərlərlə ifadə olunan feli birləşmələr təşkil edir: *Zaten ben de İstanbul'a gelene kadar benimsediğim o zihniyetten kaçmak istiyorum.* (Bolat, 38).

Çıxışlıq hallı feli birləşmələr ifadə etdikləri semantika baxımından yerlik hallı feli birləşmələrə yaxınlaşırlar. Məsələ ondadır ki, həm yerlik, həm də çıxışlıq hallı feli birləşmələr məkan münasibəti ifadə edirlər. Lakin yerlik hallı feli birləşmələrlə müqayisədə müasir türk ədəbi dilində çıxışlıq hallı feli birləşmələr daha intensiv işlənir. Bu birləşmələrdə məkan və obyekt əlaqəsi özünü göstərir.

Dissertasiya işinin II fəslə **“Müasir türk ədəbi dilində “fel+fel” tipli feli birləşmələr”** adlanır. Müasir türk ədəbi dilində işlənmiş feli birləşmələrin növlərindən biri də hər iki tərəfi fellərlə ifadə olunan feli birləşmələrdir. Bu tip birləşmələrdə birləşməni əmələ gətirən hər iki komponent felin afinit formasında olur. Müasir türk dillərində “fel+fel” tipli birləşmələr bir o qədər də geniş yayılmamışdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, N.Z.Hacıyeva bu modellə düzələn feli birləşmələr içərisində *-ip*⁴ şəkilçili feli bağlamalarla formalaşan tiptin daha məhsuldar olduğunu qeyd edir¹. Müasir türk ədəbi dilində hər iki komponenti fellərlə ifadə olunan feli birləşmələr “ad+fel” tipli birləşmələrlə müqayisədə bir o qədər də çox işlənirlər. Bununla belə, bu dilin qrammatik strukturunda hər iki komponenti felin təsriflənməyən formaları ilə ifadə olunan feli birləşmələr də müəyyən yer tutur.

Müasir türk ədəbi dilində işlənən bu tip feli birləşmələrin üç struktur-semantik variantını müəyyənləşdirmək olar:

1. İkinci tərəfi feli bağlamalarla ifadə olunan feli birləşmələr;
2. İkinci tərəfi feli sifətlərlə ifadə olunan feli birləşmələr;
3. İkinci tərəfi məsdərlərlə ifadə olunan feli birləşmələr.

İkinci tərəfi feli bağlamalarla ifadə olunan “fel+fel” tipli birləşmələr müasir türk ədəbi dilində nisbi işlənmə tezliyinə malikdir və onun struktur-semantik tipləri də rəngarəngdir. Müq. et: *Bir bavul gözyaşı döküyorum kız oğlanı bırakıp giderken* (Sadri, 45); *Taksiye atlayıp eve geldiğinde, yol boyu kurtulmağa çalıştığı sarsıntıyı atamamıştı daha* (Türkali, 238); *Orhan'ın sözleri bitince, tombul yanaklarını şişirerek, sigarasının son dümenini püskürdü* (Safa, 43); *Camı sıkılarak mektubu açtığına, şöyle satırları okumadan göz gezdirip, mektubun sonuna baktı* (Bolat, 159) və s.

¹ Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков, М.: Наука, 1973, с. 153.

Müasir türk ədəbi dilində hər iki tərəfi feli bağlamalarla ifadə olunan “fel+fel” tipli birləşmələrin araşdırılması göstərir ki, bu dildə müxtəlif feli bağlamalarla formalaşan feli birləşmələrin işlənmə tezliyi fərqlidir. Belə ki, “- ip^4 + $-dığım$ da...””, “- ip^4 + $-ken$ ”, “- $arak^2$ + $-ınca^4$ ”, “- $madan^2$ + $-ip^4$ ” və s. sxemi üzrə formalaşan feli birləşmələr yüksək işlənmə tezliyinə malik olduğu halda, “ $-ınca^4$ + $-ip^4$ ”, “- ken + $-dıkça^4$ ”, “- $dığım$ da...+ $-ınca^4$ ”, “- a^2 + $-ken$ ” və s. sxemlər üzrə formalaşan feli birləşmələr seyrək işlənir.

Müasir türk ədəbi dilində həm birinci, həm də ikinci komponenti fellərlə ifadə olunan feli birləşmələrin ikinci əsas qismini ikinci komponenti feli sifətlərlə ifadə olunan feli birləşmələr təşkil edir. Belə feli birləşmələrdə feli bağlama ilə ifadə olunan birinci komponent feli sifətlə ifadə olunan ikinci komponentə yanaşma əlaqəsi ilə tabe olur ki, bunun da nəticəsində feli birləşmə meydana çıxır. Müq. et: *Isırdıkça kanayan dudaklarımızdan// Dökülen boş sözlerle soruyoruz* (Sadri, 21); *Mademki sevmiyorum artık // O halde, her akşam // Onu düşünerek içtiğim // Meyhanenin önünden // Ne diye geçeyim?...* (Veli, 195). *Şirvanşah, Haydar'ın barışla geldiğini, Derbent'i geçip işine bakacağını düşünüyordu* (Çamuroğlu, 54) və s.

Birinci komponenti feli bağlama, ikinci komponenti isə feli sifətlə ifadə olunan feli birləşmələrin ayrı-ayrı struktur variantlarının müasir türk ədəbi dilinin sintaktik strukturunda tutduğu mövqə fərqlidir. Başqa sözlə desək, bu variantların bəzisi az, bəzisi isə çox işlənir. Belə ki, müasir türk ədəbi dilində feli birləşmənin “- ip^4 + $-an^2$ ”, “- $arak^2$ + $-an^2$ ”, “- $dıkça^4$ + $-an^2$ ”, “- ip^4 + $-acak^2$ ”, “- $arak^2$ + $-mıs^4$ ” və s. sxemi üzrə struktur variantları yüksək işlənmə tezliyinə malik olsalar da, “- a^2 + $-an^2$ ”, “- $arak^2$ + $-dığım$...”, “- $dıkça^4$ + $-acak^2$ ” və başqa sxemlər üzrə düzələn struktur variantlar nisbətən az işlənir.

Müasir türk ədəbi dilində hər iki komponenti fellərlə ifadə olunan feli birləşmələrin bir qrupunu da ikinci tərəfi məsdərlə ifadə olunan feli birləşmələr təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir türk ədəbi dilində ikinci komponenti feli bağlama, eləcə də feli sifətlərlə ifadə olunan feli birləşmələrlə müqayisədə ikinci komponenti məsdərlərlə formalaşan feli birləşmələr az işlənir. Bu, feli bağlama və feli sifətdən fərqli olaraq məsdərlərin daha az əsasən “asil master” şəkilçisi – mak^2 və “hafif master” şəkilçisi – ma^2 ilə düzəldilməsi ilə bağlıdır. Məsdərlərin “nevi master” adlandırılan, – $ış^4$ şəkilçisi ilə düzələn nümunələri əksər hallarda feldən düzələn isimlər kimi dəyərləndirilir. “Ağır master” olaraq adlandırılmış – $maklık^2$ şəkilçisinin köməyi ilə düzəldilən məsdər nümunələrindən isə dildə ümumiyyətlə az istifadə olunur. Başqa sözlə desək, müasir türk ədəbi dilində məsdərin daha az şəkilçi ilə formalaşması ikinci komponenti məsdərlərlə formalaşan fel+fel tipli birləşmələrin struktur variantı azlığının şərtləndirir. Müq. et: *Nerde böyle*

hüzünlenmek o zaman //İçip içip ağlamak //Uzaklara dalıp şarkı söylemek (Veli, 100); Bu nedenle hızla hazırlanmış, oğlu Tebriz'e varmadan oraya ulaşmak için yola düşmüştü (Çamuroğlu, 173) və s.

Müasir türk ədəbi dilində öz həllini gözləyən ən vacib problemlərdən biri də feli birləşmələrlə mürəkkəb sözlərin sərhəd dinin dəqiq müəyyənləşdirilməsidir. Türkoloji dilçilikdə olduğu kimi, türk dilçiliyində də söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözləri, xüsusən də feli birləşmələrlə mürəkkəb felləri bir-biri ilə qarışdırırlar. Ümumən, bu məsələ barəsində dilçilikdə vahid bir fikir yoxdur. Söz birləşmələrinin mürəkkəb söz kimi izah edilməsinin əsas səbəbi onlar arasındakı uyğun cəhətləri əsas götürüb, fərqli cəhətlərinə diqqət yetirilməməsidir. F.R.Zeynalov söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasındakı bu qarışıqlığı nəzərdə tutaraq yazır ki, mürəkkəb fel məsələsi ümumi dilçilikdə həllini gözləyən mübahisəli problemlərdən biridir. Hələ indiyə qədər mürəkkəb fellərin sərhədi, bu kateqoriyaya daxil olan komponentlərin mahiyyəti haqqında vahid bir fikir yoxdur. Mürəkkəb fellərin əmələ gəlməsi prosesi, məlum olduğu kimi, mürəkkəb söz təlimindən kənara çıxmır və kənara çıxmamalıdır. Lakin çox təəssüf ki, türk dillərinin mürəkkəb fellərini səciyyələndirərkən bu məsələ unudulur¹.

Müasir türk ədəbi dilindəki feli birləşmələri əmələ gətirən sözlər, yəni birləşmənin ayrı-ayrı komponentləri özlərinin leksik-semantik müstəqilliklərini tamamilə qoruyub saxlayır, istər ayrılıqda, istərsə də birləşmə daxilində ayrı-ayrı məfhumlarla bağlılığını itirmir. Bu fikir təkcə “fel+fel” tipli feli birləşmələrə aid olmayıb, eyni zamanda feli birləşmənin digər növləri olan “ad+fel” və “zərf+fel” tipli birləşmələrə də xasdır. Məhz buna görə də feli birləşmənin tərəfləri arasında əşya ilə hərəkət, əlamətlə hərəkət və hərəkətlə hərəkət arasındakı münasibətlər ifadə olunur. Mürəkkəb sözləri təşkil edən sözlərdə isə bu müstəqillik qalmır və onlar ayrılıqda əlaqədar olduqları məfhumlarla əlaqəni kəsir, ya da bu əlaqə kifayət dərəcədə zəifləyir. Nəzərə almaq lazımdır ki, mürəkkəb sözlər söz birləşmələrindən fərqli olaraq, öz-özlüyündə real varlıqlar arasındakı müxtəlif tipli əlaqələri ifadə edə bilmir.

Biz bu fikirdəyik ki, mürəkkəb felin yaranması üçün təkcə semantika deyil, eləcə də ifadə planı da nəzərə alınmalıdır. Yəni burada forma və məzmun vəhdəti gözlənilməlidir. Əgər “mürəkkəb fel” anlayışı “mürəkkəb söz” anlayışına daxil olursa, artıq burada yalnız söz birləşməsindən danışmaq mümkündür.

¹ Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə (Fonetika, leksika, morfologiya), Bakı: “MBM” nəşriyyatı, 2008, s. 201.

Müasir türk ədəbi dilindəki feli birləşmələri tamam başqa bir cəhət də fərqləndirmək imkanına malikdir. Belə ki, söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələr təsiredici vəziyyətdə olur, özünü açıq şəkildə hiss etdirir. Bu əlaqələri əmələ gətirən qrammatik vasitələr isə dinamik xüsusiyyət daşıyır, daşlaşmır. Mürəkkəb sözlərdə, o cümlədən də mürəkkəb fellərdə bu cəhət hiss olunmur, nəzərə çarpmır, təhlil zamanı isə onlar nəzərə alınmır. Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edən qrammatik əlamətlər daşlaşaraq həmin sözün bir ünsürünə çevrilmiş olur. Söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözləri fərqləndirərkən onların komponentlərinin vəziyyətinə xüsusi fikir vermək lazım gəlir.

Müasir türk ədəbi dilindəki “fel+fel” tipli birləşmələrin tərəfləri arasında relyativ əlaqə mövcuddur. Məhz bu baxımdan da “fel+fel” tipli birləşmələr “ad+fel” tipli birləşmələrdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu birləşmələrin komponentləri yanaşma əlaqəsi vasitəsilə bir-birinə bağlanır.

Dissertasiya işinin III fəslı “**Müasir türk ədəbi dilində “zərf+fel” tipli feli birləşmələr**” adlanır. Müasir türk ədəbi dilində əsas tərəfi felin afinit formalarından biri ilə (məsdər, feli sifət və feli bağlama) ifadə olunan feli birləşmələrin əsas qruplarından birini də “zərf+fel” tipli birləşmələr təşkil edir. Belə birləşmələrdə tabeəddici komponent vəzifəsində felin afinit formalarından biri çıxış edirsə, tabe tərəf kimi zərflər müxtəlif mənə növləri ilə təmsil olunur. Müasir türk ədəbi dilində “zərf+fel” tipli feli birləşmələrdə komponentlər arasındakı mənə əlaqələri, əsasən, birləşmənin birinci tərəflərinin semantikasını ilə müəyyən olunur. Türkoloji dilçilikdə, o cümlədən də türk dilçiliyində zərfə bir nitq hissəsi kimi münasibət eyni olmamışdır. Türkoloqların bir qismi bəzi hallarda zərfi ayrıca bir nitq hissəsi hesab etməmişdir. Bu isə öz növbəsində “zərf+fel” tipli feli birləşmələrin özünün bütövlükdə inkar olunmasına gətirib çıxarmışdır.

Müasir türk ədəbi dilində asılı komponenti zərflərlə, əsas tərəfi isə felin afinit formalarından biri ilə ifadə olunan feli birləşmələrin müxtəlif struktur-semantik variantları müşahidə olunur. Belə ki, bu tip birləşmələrin birinci komponentləri kimi sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşa malik tərzı-hərəkət, zaman, yer, miqdar zərfləri, ikinci komponent kimi isə müxtəlif şəkılçilərlə fomalaşan feli sifət və feli bağlamalar, eləcə də məsdərlər çıxış edir. Müq. et: *Trafik bölgəsindən eve ayrılan sapağa gəlmişində otomobil sessızce yanaşıp yavaşladı* (Şirin, 35); *Kolay çözülmüş sayılırdı Ankara'daki sorunları Doktor Nahit'in* (Türkali, 9); *Nerde böyle hüüzünlenmek o zaman; //İçip içip ağlamak, // Uzaklara dalıp şarkı söylemek* (Veli, 100); *Halim efendi içeri girerken bile, oğlunun az sonra yanına geleceğine ümit ediyordu* (Bolat, 107); *Dışarı çıkmak istiyor canım // Tek*

başına haytalık etmək (Sadri, 41); *Sonra gelecek habərlərə görə, İhsan'ı bizimkiler Adapazarı'na göndəriyorlardı* (Adivar, 123) və s.

Birinci tərəfi zərflərlə, ikinci tərəfi isə felin afinit formaları ilə ifadə olunan feli birləşmələrin komponentləri arasında yanaşma əlaqəsi olur. Başqa sözlə desək, feli birləşmənin birinci komponenti rolunda çıxış edən zərflər birləşmənin ikinci komponenti rolunda çıxış edən felin afinit formalarına yanaşır ki, bu əsasda da “zərf+fel” tipli feli birləşmənin müxtəlif struktur-semantik tipləri meydana çıxır. Müq. et: *Gün olur, alır başımı giderim, // Denizden yeni çıkmış ağların kokusunda // Şu ada senin, bu ada benim, // Yelkovan kuşların peşi sıra* (Veli, 113); *Dedesinin omuzundan ekrana bakan Fitnat, Selcen'i bir şeyden habersiz Gülsarı ilə uğraşırken görünce kulaklarına kadar kızardı* (Şirin, 37) və s.

“Zərf+fel” tipli birləşmələri əmələ gətirən tərəflər arasında relyativ əlaqə (buna bəzən zərfi əlaqə də deyirlər) olur. Birləşmənin birinci tərəfləri ikinci tərəfləri müxtəlif cəhətdən səciyyələndirir. Buna görə də relyativ əlaqəli feli birləşmələrin özünü də müxtəlif qruplara ayıraraq nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Tədqiqatçılar relyativ əlaqəli feli birləşmələri müxtəlif qruplara ayırırlar. Belə ki, Y.Seyidov bu tip birləşmələrin tərəfləri arasında tərz, zaman, yer və kəmiyyət əlaqələrinin olması fikrindədir¹. Q.Ş.Kazımov isə relyativ əlaqəli feli birləşmələrin arasında zaman, tərz, məkan, səbəb, məqsəd, kəmiyyət, dərəcə, şərt əlaqələrinin olması fikrindədir². Qırğız dilində feli birləşmələri tədqiq edən A.Tursunov birləşmələrin tərəfləri arasında zaman, məkan və tərz əlaqəsi olduğunu göstərir və qeyd edir ki, səbəb-məqsəd əlaqəli feli birləşmələr bu dildə çox az işlənir³. Başqırd dilinin materialları əsasında D.S.Tikeyev relyativ əlaqəli feli birləşmələrdə komponentlər arasında tərz, zaman, yer, dərəcə, müqayisə, səbəb-məqsəd əlaqələrinin olduğunu göstərir⁴.

Qeyd edək ki, ayrı-ayrı dillərdə, yaxud bir dildə müxtəlif tədqiqatçıların relyativ əlaqəli feli birləşmələrdə məna əlaqələrinin sayını müxtəlif göstərməsi həmin dillərin verdiyi faktik dil materialına deyil, tədqiqatçıların subyektiv mülahizələrinə əsaslanır.

¹ Seyidov Y. Gös. əsəri, s. 373-378.

² Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı: “Ünsiyyət” nəşriyyatı, 2000, s. 61.

³ Турсунов А. Глагольные словосочетания в киргизском языке, АДД, Алма-Ата: 1991, с. 14.

⁴ Тикеев Д.С. Структурные типы словосочетаний в современном башкирском языке, АКД, Уфа: 1974, с. 11.

Müasir türk ədəbi dilində işlənən “zərf+fel” tipli feli birləşmələrdə birinci komponent rolunda çıxış edən zərflər ikinci komponent kimi çıxış edən felin afinit formalarını müxtəlif cəhətdən izah edir. Bu mənə əlaqələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci komponent ikinci komponentdə ifadə olunan hərəkətin tərzini bildirir. Başqa sözlə desək, bu tip birləşmələrin komponentləri arasında tərz əlaqəsi özünü göstərir. Birləşmənin birinci tərəfi tərz bildirən sözlərlə ifadə olunur. Müq. et: *Annesi ve babası böyle düşünürken İlhami odasına çekilmiş, çocuklar gibi ağlıyordu sessiz sessiz* (Bolat, 146); *Duyummuş gibi sessiz yürürken durup döndü Doktor Nahit...*(Türkali, 181) və s.

2. Feli birləşmənin birinci komponenti ikinci komponentdə ifadə olunan hərəkətin zamanını bildirir. Relyativ əlaqəli feli birləşmələrin bu struktur-semantik tipində birinci komponent rolunda zaman mənalı leksik vahidlər işlənir. Müq. et: *İşten çıkıp akşamleyin eve dönerken, bütün düşüncelerin uzlaşdırılabileceği bir orta yolun bulunduğu inanıyordum* (Atay, 195); *Gene Haseki'de az sonra başından geçebilecek utanç verici sahneleri düşünerek terledi* (Pamuk, 35) və s.

3. Feli birləşmənin birinci komponenti ikinci komponentdə ifadə olunan hərəkətin yerini bildirir. Başqa sözlə desək, bu tip birləşməni əmələ gətirən tərəflər arasında məkan əlaqəsi olur. Müq. et: *Aşağı inip tepsiyi mutfağa bıraktığında kapının zili çalınca, yüreği sanki hiç beklemediği biçimde çarpmaya başladı birden* (Türkali, 186); *Ben deniz kenarındaki odamda, // Pencereye hiç bakmadan, // Dışarıdan geçen kayıkların // Karpuz yüklü olduğunu bilirim* (Veli, 187) və s.

4. Feli birləşmənin birinci komponenti ikinci komponentdə ifadə olunan hərəkətin kəmiyyətini bildirir. Relyativ əlaqəli feli birləşmələrin bu tipinin də birinci komponenti rolunda kəmiyyət bildirən sözlər çıxış edir. Müq. et: *Ne var ki, polisın biri, bu uzun süren kucaklaşmadan oldukça şüphelenerek, geri döndü* (Bolat, 110); *Şimdi bir çığ gibi, daha çox hareket ettikçe büyüyen bir ateş topu gibi yuvarlanan bu güce Safevi ordusu demek doğru olmayabilirdi* (Çamuroğlu, 55) və s.

Relyativ əlaqəli feli birləşmələrdə komponentlər arasında obyekt əlaqəsi olmadığından birləşmənin əsas komponentləri rolunda çıxış edən feli bağlama, feli sifət və məsdərlər həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə ifadə oluna bilər. Tabeedici üzv rolunda çıxış edən felin hansı mənalı zərflə əlaqələnməsi felin birbaşa semantikasından asılıdır:

a) birinci komponenti kəmiyyət zərfləri ilə ifadə olunan feli birləşmənin ikinci komponenti təsirli fellərlə ifadə olunur. Müq. et: *Biraz düşününce ısınmaya başladı ona* (Türkali, 295); *Çok sevdiğim salatayı bile // Aramaz mı olacaktım?* (Veli, 55) və s.

b) birinci komponenti kəmiyyət zərfləri ilə ifadə olunan feli birləşmənin ikinci komponenti təsirsiz fellərlə ifadə olunur. Müq. et: *Talat Amcam söylərdi; bir yaramazlıklarını görüp kızdığında biraz bağıraraq, "Böyle yapmasan olmazdı değil mi?" en ağır söziymiş çocuklarına* (Türkali, 271); *Söz konusu olan kişi,tanıdıkları, bildikleri Şehzade Selim olmasa, onun durumundaki bir şehzadeye çok acıyacakları, önünde saygıyla eğilirken bile acıma duygularını saklamayacakları kesindi* (Çamuroğlu, 231) və s.

“Nəticə”də müasir türk ədəbi dilindəki feli birləşmələr barədə söylənilmiş fikirlər ümumiləşdirilir.

Müasir türk ədəbi dilində işlənən feli birləşmələrin sistemli şəkildə araşdırılması bu dilin sintaktik quruluşunun özəllikləri ilə bağlı bir sıra mühüm nəticələr əldə etməyə imkan verir:

1. Müasir türk ədəbi dilində feli birləşmələrin hər üç tipi (“ad+fəl” tipli birləşmələr, “fəl+fəl” tipli birləşmələr, “zərf+fəl” tipli birləşmələr) özünü göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, adlarla fellərdən əmələ gələn feli birləşmələr feli birləşmələrin digər tiplərinə nisbətən daha çox işlənir. Bu xüsusiyyət təkcə müasir türk ədəbi dilinə aid olmayıb, eləcə də digər türk dilləri üçün də xarakterikdir.

2. Müasir türk ədəbi dilində işlənən “ad+fəl” tipli birləşmələrin birinci komponenti kimi daha çox isimlər çıxış edir. Birinci komponenti sifət, say və əvəzliliklə ifadə olunan birləşmələr seyrək müşahidə olunur. Bu cəhət həmin nitq hissələrinin kəmiyyət baxımından az olması ilə əlaqədardır. Başqa sözlə desək, isimlərin kəmiyyət baxımından çoxluğu “ad+fəl” tipli birləşmələr içərisində bu struktur tipin işlənmə tezliyinə ciddi təsir göstərir. “Ad+fəl” tipli feli birləşmələrin komponentlərinin ifadə vasitələrinin araşdırılması göstərir ki, bu dildə “ad+fəl” tipli birləşmələrin 12 struktur tipi mövcuddur. Bu struktur tiplər içərisində “isim+feli bağlama”, “isim+feli sifət”, “isim+məsdər”, “əvəzlilik+feli bağlama”, “əvəzlilik+feli sifət”, “əvəzlilik+məsdər” tipləri daha çox işlənir. “Sifət+feli bağlama”, “sifət+feli sifət”, “sifət+məsdər”, “say+feli bağlama”, “say+feli sifət”, “say+məsdər” sxeminə uyğun düzələn birləşmələr isə daha seyrək müşahidə olunur.

3. Müasir türk ədəbi dilində işlənən adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn feli birləşmələrin araşdırılması bu dildəki “ad+fəl” tipli birləşmələr barəsində müəyyən fikirlər söyləməyə imkan verir. Qeyd olunmalıdır ki, müasir türk ədəbi dilində adlarla fellərin birləşməsi nəticəsində törəyən feli birləşmələrin hər növünün özünə xas olan səciyyəvi cəhətləri mövcuddur. Belə ki, bu tip birləşmələr istər formal, istərsə də semantik cəhətdən bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənirlər. Forma və mənə

rəngarəngliyi isə öz növbəsində adlarla feldən əmələ gəlmiş feli birləşmələrin ayrı-ayrı növlərinin işlənmə tezliyini şərtləndirir.

4. Müasir türk ədəbi dilində adlıq hallı feli birləşmələr təsirlik hallı feli birləşmələrlə müqayisədə müəyyən qədər passiv olsa da, digər feli birləşmələrə (yönlük, yerlik və çıxışlıq hallı feli birləşmələr) nəzərən daha aktivdir. Bu feli birləşmələrin formalaşmasında feli bağlamaların, eləcə də *-an* və *-dığım...* şəkilçili feli sifətlərin rolu çox böyükdür. İkinci komponenti məsdərlərlə formalaşan adlıq hallı feli birləşmələr tarixən türk dillərində, o cümlədən türk dilinin yazılı abidələrində geniş dairədə işlənməsə də, müasir türk ədəbi dilində bu forma artıq seyrək işlənməyə başlamışdır.

5. Müasir türk ədəbi dilində işlənən “ad+fel” tipli feli birləşmələrin tədqiqi göstərir ki, bu dildə təsirlik hallı feli birləşmələr formal və semantik baxımdan böyük rəngarəngliyə malik olmaqla bərabər, həm də çox böyük işləkliyə malikdirlər. Bu xüsusiyyət həm müəyyənlik, həm də qeyri-müəyyənlik ifadə edən təsirlik hallı feli birləşmələrə aiddir. Təsirlik hallı feli birləşmələrin ikinci komponenti kimi çıxış edən felin afinit formaları həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə ifadə oluna bilər. İkinci komponenti təsirsiz fellərlə formalaşan təsirlik hallı feli birləşmələr dinamik münasibətlər deyil, daha çox statik münasibətlər ifadə edir ki, bu da təsirsiz fellərin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biridir.

6. Birinci tərəfi yönlük, yerlik və çıxışlıq hallardakı sözlərlə ifadə olunan feli birləşmələr adlıq və təsirlik hallı feli birləşmələrlə müqayisədə az işlənir. Lakin bu feli birləşmələrin də özünə xas səciyyəvi cəhətləri mövcuddur. Birinci komponenti məkani-qrammatik halların birində olan feli birləşmələr içərisində yönlük hallı feli birləşmələr xüsusi seçilir. Bu feli birləşmələrin struktur çeşidləri çoxdur, semantik baxımdan isə onlar rəngarəngdir. Bu, yönlük halın hal paradigması daxilindəki inkişafı, yəni onun məkani hallardan uzaqlaşaraq qrammatik hallara yaxınlaşması ilə sıx bağlıdır.

7. Çıxışlıq hallı feli birləşmələr yerlik hallı feli birləşmələrə nisbətən daha artıq işlənmə tezliyinə malikdir. Yerlik hallı feli birləşmələrin “ad-fel” tipli digər feli birləşmələrdən az işlənməsi bu feli birləşmələrin durğun, statik vəziyyəti ifadə etməsi ilə bağlıdır.

8. Müasir türk ədəbi dilində hər iki tərəfi feli bağlamalarla ifadə olunan “fel+fel” tipli birləşmələrin araşdırılması göstərir ki, bu dildə müxtəlif feli bağlamalarla formalaşan feli birləşmələrin işlənmə tezliyi fərqlidir. Belə ki, “-ip⁴+dığımda...” , “-ip⁴+ken” , “-arak²+inca⁴” , “-madan²+ip⁴” və s. sxemi üzrə formalaşan feli birləşmələr yüksək işlənmə tezliyinə malik olduğu halda, “inca⁴+ip⁴” , “-ken+-dıkça⁴” , “-dığımda...+inca⁴” , “-a²+ken” və s. sxemlər üzrə formalaşan feli birləşmələr seyrək

işlənir.

9. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci komponenti feli bağlama, ikinci komponenti isə feli sifətlə ifadə olunan feli birləşmələr “fel+fel” tipli birləşmələr arasında ən geniş yayılan tiptir. Lakin bu feli birləşmələrin ayrı-ayrı struktur variantlarının müasir türk ədəbi dilinin sintaktik strukturunda tutduğu mövqe fərqlidir. Başqa sözlə desək, bu variantların bəzisi az, bəzisi isə çox işlənir. Belə ki, müasir türk ədəbi dilində feli birləşmənin “-ip⁴+an²”, “-arak²+an²”, “-dıkça⁴+an²”, “-ip⁴+acak²”, “-arak²+mıış⁴” və s. sxemi üzrə struktur variantları yüksək işlənmə tezliyinə malik olsalar da, “-a²+an²”, “-arak²+dığım...””, “-dıkça⁴+acak²” və başqa sxemlər üzrə düzələn struktur variantlar nisbətən az işlənir.

10. Birinci komponenti feli bağlama, ikinci komponenti isə məsdərlə formalaşan feli birləşmələrin işlənmə tezliyi yüksək olsa da, feli birləşmənin bu tipinin struktur variantları azdır.

11. Müasir türk ədəbi dilində “zərf+fel” tipli feli birləşmələr digər feli birləşmələrdən, yəni “ad+fel” və “fel+fel” tipli birləşmələrdən kəmiyyətə azdır. Bu cəhət zərfin müasir türk ədəbi dilinin qrammatik quruluşunda tutduğu yerlə bağlıdır. Müasir türk ədəbi dilində, eləcə də digər türk dillərində zərflər xüsusi nitq hissəsi kimi tam formalaşmadığından zərfin iştirakı ilə əmələ gələn feli birləşmələr digər feli birləşmə tipləri ilə müqayisədə seyrək işlənir.

12. “Zərf+fel” tipli birləşmələr içərisində birinci komponenti tərzi-hərəkət zərfləri, ikinci komponenti isə felin afinit formaları ilə formalaşan feli birləşmələr daha çox işlənmə tezliyinə malikdir. Bu tip birləşmələrdə ikinci komponentin feli bağlama, feli sifət, yaxud məsdərlə ifadə olunması komponentlər arasında qrammatik və semantik əlaqələrə ciddi təsir göstərə bilmir. Birinci tərəfi tərzi-hərəkət zərfi ilə formalaşan feli birləşmələrin ikinci komponenti kimi daha çox $-ip^4$ şəkilçili feli bağlamalar, $-an^2$ şəkilçili feli sifətlər və məsdərlər çıxış edir. Birinci komponenti zaman zərfləri ilə ifadə olunan feli birləşmələr birinci komponenti tərzi-hərəkət zərfləri ilə ifadə olunan feli birləşmələrdən az işlənsə də. Birinci komponenti yer və miqdar zərfləri ilə formalaşan feli birləşmələrdən daha üstündür. Bu cəhət yer və miqdar zərflərinin kəmiyyətə azlığı ilə birbaşa bağlıdır. “Zərf+fel” tipli feli birləşmələr arasında ən seyrək müşahidə olunanı birinci komponenti miqdar zərfləri ilə ifadə olunan feli birləşmələrdir. Belə birləşmələrdə ikinci komponent kimi daha çox $-ip^4$ şəkilçili feli bağlamalar iştirak edir. Feli birləşmənin bu tipinin müasir türk ədəbi dilinin sintaktik quruluşunda tutduğu yer çox zəifdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap etdirdiyi aşağıdakı elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Türk dillərində frazeoloji vahidlərin inkişaf yolları. //Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 1 (67), Bakı-2009, s.10-12.
2. Müasir Türk ədəbi dilində feli birləşmələr. //Filologiya məsələləri jurnalı. Bakı-2009, № 6, s.163-171.
3. Türk və Azərbaycan dillərində feli birləşmələrin oxşar və fərqli cəhətləri. //Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, professor A.İmanquliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş «Şərqşünaslığın aktual problemləri» mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı-2009, s.71-73.
4. Müasir Türk ədəbi dilində «ad+fel» tipli birləşmələrin tərəflərinin ifadə vasitələri məsələsinə dair. //Filologiya məsələləri jurnalı. Bakı-2009. №7, s.59-67.
5. Müasir Türk ədəbi dilində təsirlik hallı feli birləşmələr. //Filologiya məsələləri jurnalı. Bakı-2010, № 2, s.76-92
6. Müasir Türk ədəbi dilində yönlük hallı feli birləşmələr. //Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı-2010, № 1, s.41-45.
7. Müasir Türk ədəbi dilində adlıq hallı feli birləşmələr. //Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı-2010. №4, s.45-49.
8. Müasir Türk ədəbi dilində yerlik hallı feli birləşmələr. //Filologiya məsələləri. «Elm və təhsil». Bakı-2011, №2, s.15-21.
9. Müasir Türk ədəbi dilində feli birləşmə və mürəkkəb fel məsələsi. //Dil və Ədəbiyyat. №2 (78), s. 120-122.
10. Müasir Türk ədəbi dilində çıxışlıq hallı feli birləşmələr. //Filologiya məsələləri. «Elm və təhsil». Bakı-2011, №7, s.117-125.
11. Çağdaş Türk yazı dilində ikinci tərəfi ortaqlarla ifadə olunan «Fül+Fül» fülimsi Gurupları. //«Kültür Evreni» Kırılav, Ankara-Türkiye. Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi. 9. sayı 2011, s.96-104 .
12. Müasir Türk ədəbi dilində «fel+fel» tipli birləşmələrin komponentləri arasında semantik-qrammatik əlaqələr. //Türkologiya və Mərkəzi Asiya Araşdırmalar İnstitutu, Babeş – Bolya Universiteti AMEA, akad.Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. «Müasir Şərqşünaslığın aktual problemləri Beynəlxalq elmi konfransın materialları» 1-2 iyun 2011, s.287-290.
13. Müasir türk ədəbi dilində “zərf+fel” tipli birləşmələrin komponentləri arasında qrammatik və semantik əlaqələr. //Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, əməkdar elm xadimi, professor Mübariz Əlizadənin

100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərq filologiyasının actual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı-2011, s.89-92.

14. Müasir Türk ədəbi dilində «zərf+ fel» tipli birləşmələrin komponentləri arasında qrammatik və semantik əlaqələr. //Filologiya məsələləri –Bakı: №6, 2012, s.69-74.
15. Проблема глагольных сочетаний и сложных глаголов в современном турецком языке. //«Научная мысль Кавказа», Научный и общественно-теоретический журнал. №1 (69), 2012 г., с.139-142.
16. Müasir türk ədəbi dilində “fel+fel” tipli birləşmələrdə tərəflər arasında məna və qrammatik əlaqələr. //Akad.Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illik yubileyinə həsr edilmiş «Şərqsünaslığın aktual problemləri» mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2012, s.101-102.

ГЛАГОЛЬНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы и источников.

В введении обоснована актуальность темы, определены цели и задачи исследования а также указаны объект, предмет, метод и источники для исследования, научная новизна, теоретическая и практическая значимость, апробация результатов и структура диссертационного исследования.

Первая глава именуется «Глагольные словосочетания типа «именные части речи + глагол» в современном турецком языке». В данной главе исследуются способы выражения компонентов данных глагольных словосочетаний различными частями речи; приводится классификация в зависимости от падежа имени существительного, используемого в первой части словосочетания, изучаются грамматические и семантические связи между компонентами, образующих глагольные словосочетания типа «именные части речи + глагол».

Вторая глава именуется «глагольные словосочетания типа «глагол + глагол» в современном литературном турецком языке». В данной главе определены структурно - семантические варианты глагола во второй части словосочетания с учетом именной формы используемого глагола (причастие, деепричастие, неопределенная форма глагола). В главе также анализируются семантические и грамматические связи между компонентами словосочетаний типа «глагол + глагол». В данной части диссертации подробно исследована проблема «глагольное словосочетание и составной глагол»

Третья глава именуется «глагольные словосочетания типа «наречие + глагол» в современном литературном турецком языке». В данной части диссертации приведена классификация глагольных словосочетаний на основании лексического значения наречия (наречия образа действия, места, времени, количественные наречия) и именной формы глагола, образующих данный тип словосочетаний. Грамматические и семантические связи между компонентами словосочетаний типа «наречие + глагол» подробно проанализированы в данной главе.

В Заключении приводится обобщение различных гипотез и мнений в отношении глагольных словосочетаний, высказанных в данном диссертационном исследовании.

VERBAL PHRASES IN MODERN TURKISH LANGUAGE

SUMMARY

This dissertation consists of introduction, three sections, conclusion and list of sources.

Introduction includes the description of relevance of the thesis, research objectives, subject and scope of the study, method and sources used, scientific novelty, theoretical and practical significance, approbation of results, and structure of the dissertation.

The first Section is called the “Noun parts of speech + verb” type of verbal phrases in modern Turkish language. This section includes the analysis of modes of expression of components of such verbal phrases via the particular parts of speech, and the classification of verbal phrases on the basis of the case of nouns used in the first part of a verbal phrase (1. Verbal phrases in Nominative case, 2. Verbal phrases in Accusative case; 3. Verbal phrases in Dative case; 4. Verbal phrases in Instrumental case; 5. Verbal phrases in Prepositional case). Grammatical and semantic relations between components of “noun parts of speech + verb” type of verbal phrases are investigated in this section.

The second Section is called “Verb + verb” type of verbal phrases in modern Turkish language. Various structural-semantic variants of verbs used in the second part of such verbal phrases are analyzed in this section, while considering the infinite form of used verbs (adjective participle, adverbial participle, infinitive). This section also includes the analysis of semantic and grammatical relations between the components of “verb + verb” type of verbal phrases including the detailed analysis of the “verbal phrase and multi-word verbs” problem

The third Section is called the “adverb + verb” type of verbal phrases in modern Turkish language. This Section includes the classification of verbal phrases on the basis of lexical meaning of adverb (adverbs of manner, place, time, quantity) and the infinitive which are the parts of “adverb + verb” type of verbal phrases. Grammatical and semantic relations between components of such verbal phrases are thoroughly analyzed in this section.

Conclusion includes the consolidation of different hypotheses and opinions expressed in this dissertation with regard to verbal phrases.

На правах рукописи

БАНОВША НИЯЗ КЫЗЫ ГАДЖИЕВА

**ГЛАГОЛЬНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В
СОВРЕМЕННОМ ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ**

5710.01 - Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ – 2013